

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра цивільного права та процесу

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Охорона сімейних прав та інтересів при
здійсненні правоохоронної діяльності»

вибіркових компонент

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність

за темою – «Тема № 7: Насильство в сім'ї, як фактор руйнування сімейних
відносин»

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри цивільного права та процесу (протокол від 23.08.2023 № 8)

Розробник:

1. Доцент кафедри цивільного права та процесу, канд. юрид. наук, доцент
Кириченко Тетяна Сергіївна

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доцент Зайцев Олексій Леонідович.
2. Професор кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, канд. юрид. наук, професор Борисова Валентина Іванівна.

План лекції

1. Історичні аспекти становлення проблеми насильства в сім'ї 11
2. Законодавство України з попередження насильства в сім'ї. Поняття насильства в сім'ї, його види та форми.
3. Гендерні витоки насильства в сім'ї .
4. Основні теорії насильства 25
5. Міфи і факти про насильство в сім'ї та насильство щодо дітей

Рекомендована література:

Основна

1. Ватрас В.А. Поняття «Сім'ї» у сімейному праві України. Форум права. Харків. 2009. № 1. С. 83–91.
2. Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : монографія. Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2002. 164 с.
3. Менджул М. В. Поняття та зміст права на сім'ю. Закарпатські правові читання: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (19-21 квітня 2018). Ужгород, 2018. С. 254–258.
4. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар : із змінами та допов. станом на 1 верес. 2008 р. / З.В. Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 430 с.
5. Сімейне право України: підручник / Т.В. Боднар, В.С. Гопанчук, О.В.Дзера та ін. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 519 с.
6. Сімейне право України: підручник: Затверджено МОН України / авт. кол.: Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, К.М. Глиняна та ін. – К. : Істина, 2010. – 320 с.
7. Сімейне право України: підручник: Затверджено МОН України / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 264с.
8. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / С.Я. Фурса, Є.І.Фурса, О.О. Кармаза та ін. – К.: Вид. Фурса С.Я.: КНТ, 2008. – 1248 с.
9. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту упр. та права, 2007. 626 с.
10. Синегубов О.В. Загальні положення здійснення права дитини на сім'ю. Форум права. 2013. № 4. С. 368.
11. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. Є.О. Харитонova. Х.: Одіссей, 2006. 1200 с.

Додаткова

1. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності : науково-практичний посібник для суддів / За заг. ред. проф. Маляренка В.Т. К.: «К.І.С», 2011. 320 с.
2. Бринь Т.О. Питання забезпечення конституційних прав і свобод людини в сучасних умовах / Т.О. Бринь // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. – Вип. 84. – Х. – 2006. – С. 26–33. 4. Пейн Т. Права людини (текст) : монографія / Т. Пейн ; пер. з англ. І Савчак. – Львів : Літопис, 2000. – 48 с.
3. Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 09.12.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084#Text.
4. Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 3. С. 106.
5. Дашо Т.Ю. Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина / Т.Ю. Дашо // Актуальні проблеми держави і права. – № 3. – С. 310–315.
6. Жилінкова І.В. Дія норм сімейного законодавства у часі // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 108 – 118.
7. 6. Загуменна Ю.О. Основні напрями забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ України / Ю.О. Загуменна // Форум права. – 2010. – № 4. – 382 с.
8. Криштанович М. Діяльність ОВС щодо захисту прав і свобод людини як важлива умова забезпечення національної безпеки України / М. Криштанович // Науковий вісник. – 2013. – Вип. 12 «Демократичне врядування». – С. 34–38.
9. Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.
10. Коновалов Д. Сімейний кодекс України - шлях до Європи // Юридичний журнал : Правове видання / МОН України, НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2004. - № 10. – С.72-75.
11. 14. Орлова О.О. Катування, нелюдське та таке поводження чи покарання, що принижує людську гідність: розмежування понять. Науковий вісник ДДУВС. 2017. № 3. С. 63–65.
12. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
13. Серьогін В.О. Конституційне право особи на недоторканість приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02 / В.О. Серьогін. – Х., 2011. – 415 с. 6. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. – Київ: К.І.С, 2015. – 215 с.

14. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. К. : КНТ, 2007. 626 с.
15. Червоний Ю. Поняття предмета і методу сімейного права України // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4. – С.157-170.
16. Черновалюк Ю. Ю. Право особи на сім'ю за законодавством України. Актуальні проблеми держави і права, 2008. С. 216–221.
17. Шемчушенко Ю. С. Великий енциклопедичний юридичний словник. К. : Юрид. думка, 2007. 990 с.
18. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т.4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010. 768 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Рішення ЄСПЛ від 18.06.1971 у справі «Де Вільде (De Wilde), Оомс (Oovs) и Версип (Versyp) проти Бельгії». URL: <https://zakon.>
2. Бельо Л.Ю. Право на сім'ю, його зміст та особливості. http://lsej.org.ua/3_2022/14.pdf
3. Верховна Рада України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
4. Верховний Суд України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
5. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Конвенція про права дитини: ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
8. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
9. Рішення Конституційного суду № 2-рп/2012 від 20.01.2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51>
9. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

10. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>

11. Майкут Х.В. Право на свободу та право на особисту недоторканість у контексті нормативного забезпечення та прецедентної практики Європейського суду з прав людини http://www.lsej.org.ua/4_2021/60.pdf

12. Кардаш А.В. Право на приватність як основоположне право людини <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34569/1>

13. Стахура Б.І. Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні прав, свобод та обов'язків людини і громадян <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/.pdf>

Текст лекції

1. Історичні аспекти становлення проблеми насильства в сім'ї.

Протягом останніх років проблема гендерної рівності та протидії дискримінації за ознаками статі здобула широку популярність у всіх розвинених країнах світу, що у певній мірі відображає рівень соціального розвитку кожної держави.

Взагалі, домашнім насильством називають будь-яке умисне діяння (дію або бездіяльність) або погрозу застосувати таке – діяння (дію або бездіяльність), яке має фізичний, сексуальний, психологічний чи економічний характер однієї особи у родині стосовно іншої, за умови порушення конституційних прав і свобод члена родини, а також завдання йому моральної шкоди даними діями.

Досліджуючи явище домашнього насильства, найперше питання яке виникає у дослідників – які ж причини виникнення домашнього насильства. Так, А. М. Волощук вважає однією з причин гендерну нерівність та будь-який прояв дискримінації за ознакою статі, що, на його думку, є необґрунтованим наданням певних переваг або ж, навпаки, утискування прав слабшого.

Певний період у більшості країн світу це явище не відносилось до правопорушень, його розглядали як належну поведінку. Як в Україні, так поза її межами державами або застосовувалися покарання за насильство в сім'ї, або просто не заперечувалися звичаї і традиції, що були встановлені в цій сфері. Історичні пам'ятки вказують на те, що перша спроба врегулювання відносин у сім'ї була за часів правління царя Хаммурапі ще у XVIII ст. до н. е. Його закони зачіпали майнові та немайнові сімейні відносини, та навіть стосувалися захисту прав дітей, які були жертвами домашнього насильства. Також окремими положеннями у законах Хаммурапі було визначено сім'ю та її інтереси найвищою цінністю, передбачено рівність прав подружжя стосовно майна та гідних умов у сімейному житті. Проте, не зважаючи на рівні права у подружжя, закони правителя Вавилону встановлювали те, якщо у сім'ї не було можливості повернути борг, то жінка або дитина (але не чоловік) на певний термін віддавалися в боргову кабалу. Оскільки в той період діяв рабовласницький суспільний лад, тому таке положення не викликало у людей обурення чи здивування. Також основним чинником, який сприяв формуванню

дискримінаційного положення жінок у сімейних відносинах є релігія. Святими писаннями багатьох релігій світу надавалася перевага чоловікам, які мали більші привілеї, на відміну від жінок. Історично доведено, що релігія впливала на суспільні установки, цінності, що стверджували владу чоловіка. Також, релігійними нормами регулювалися відносини батьків та дітей. Наприклад, Старий Завіт також містить дозвіл фізичного покарання: «Хто шкодує різки свої, той ненавидить сина; а хто любить, той з дитинства карає його». У представників церкви існує думка, що Старий Завіт є не більше ніж історією, і у сучасних сімейно–побутових відносинах відображені правила Нового Завіту. При цьому неможливо не погодитись з думкою багатьох вчених: так як в Україні багато людей – віруючі, і для них релігійні правила частіше переважають над нормами права, що, у свою чергу, містять заборону застосування фізичного насильства до дітей, тому слід залучити представників церкви для тлумачення Біблії і визначення відношення церкви до фізичних покарань дітей з боку батьків.

К. І. Ілічкієва, проаналізувавши історико-соціальні аспекти насильства щодо жінок, прийшла до висновку, що у кожній державі, у різні епохи мало місце дане явище, але його прояви мали свої «національні» особливості. Так, наприклад, Індія зберігає таку традицію, як обряд саті, незважаючи на заборони на державному та міжнародному рівні. Дана церемонія передбачає приєднання вдови до її померлого чоловіка, яка має спалити себе на поховальному багатті.

У європейських країнах сімейні відносини регулювалися канонічним правом, оскільки католицька церква мала неабиякий вплив на більшість сфер у суспільному житті та на управління державою. Але, королівською владою Великої Британії, Франції та Німеччини було проігноровано церковні правила стосовно регулювання шлюбу, і вже починаючи з XV–XVII ст. він був не тільки релігійним обрядом, а і актом громадянського стану. Попри всі ці нововведення, принципових змін не відбулося: залишилася нерівність прав жінок та чоловіків, залежності жінки від глави сім'ї тощо.

Таким чином, багатьма державами було наділено чоловіків чіткими прописаними повноваженнями щодо інших членів родини. Прикладом може також слугувати Америка, у якій законами декількох штатів з 1924 року виключалася відповідальність чоловіка за навмисну фізичну кару дружини, при умові що мала місце «крайня необхідність».

В Україні становище жінки у сім'ї мало неоднозначний характер у минулому. Досить довгий час за побиття дружини, чоловіка картали, а за вбивство своєї жінки – його судили, але при цьому, якщо остання вчинить розправу над благовірним, її закопували живцем у землю.

У 70-х роках XX століття у нашій державі почали визнавати насильство в сім'ї, як суспільно важливу проблему, одночасно з цим Захід остаточно заборонив подружнє насильство. За часів Радянського Союзу, офіційного визнання «існування» насильства в сім'ї не було, адже вважалося, якщо жінку вдарив її чоловік – сама винна, якщо не винна – потрібно терпіти, бо то є така жіноча доля. Раніше навіть подібні заяви з цього приводу до правоохоронних органів відмовлялися приймати.

Проаналізувавши джерельну базу, яка стосується теми домашнього насильства, ми виділили історичні пам'ятки вітчизняного права, що раніше регулювали права жінок та чоловіків у суспільстві. До них можемо віднести: Руську правду, Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566 та 1588 рр., «Права, за якими судиться малоросійський народ» тощо. У сфері кримінального права снували такі документи, як «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. та 1885 р., Кримінальне Уложення 1903 р., Кримінальні кодекси радянської України 1922, 1927 та 1961 рр. й ін. У другій половині XX століття було приділено досить значну увагу дотриманню прав людини, через що більшість правових наук поглиблено вивчали питання порушення прав людини і шукали шляхи їх вирішення. Так, 20 грудня 1993 р. Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалена «Декларація про викорінення насильства щодо жінок», вплив якої посприяв призначенню Спеціального доповідача ООН з питання про насильства над жінками, що закріплено 4 березня 1994 р. резолюцією Комітету ООН з прав людини № 1994/45. Виділення такого явища, як насильство в сім'ї, як окрему соціальну проблему – є тільки першим кроком до її вирішення. При цьому існують певні перешкоди. Наприклад, відсутні чіткі нормативні визначення, спеціальний закон по захисту жертв від такого насильства, теоретична база, наукові основи, також неповна поінформованість про швидкість поширення даного явища, що є його причинами та умовами, підвищена латентність тощо. У ХІ столітті насильство в сім'ї здобуває нові форми, але при цьому виникають і нові напрямки вирішення даної проблеми, починаючи від запровадження покарань у цій сфері, закінчуючи створенням різних організацій по допомозі жертвам насильства.

Статистика показує, що з кожним роком все більше з'являється звернень до правоохоронних органів. Це означає усвідомлення постраждалими негативності ситуації, на відміну від попередніх століть. Але все одно в Україні щороку від фізичного та сексуального насильства страждає орієнтовно 1 мільйон жінок, і лише 10 % з них звертаються за захистом до органів поліції.

Отже, провівши аналіз нормативних джерел, що стосувалися регулювання правовідносин у різні епохи, можна стверджувати, що сімейне насильство обумовлено традиціями, національними цінностями, релігією та культурою різних країн. На сьогоднішній день майже в кожній країні змінюються стереотипи щодо привілейованого становища чоловіка відносно жінки в сім'ї. Проте ці зміни забирають багато часу і впливають на ситуацію в житті кожної сім'ї. Тому, на нашу думку, мета держави полягає у пошуку способів та прийомів вирішення проблеми насильства у сім'ї.

3. Законодавство України з попередження насильства в сім'ї.

Поняття насильства в сім'ї, його види та форми.

Проблему насильства в сім'ї на міжнародному рівні спочатку розглядали як складник проблеми запобігання насильству щодо жінок, яке, у свою чергу, було визнано порушенням прав жінок та прав людини в цілому. Історія боротьби

з насильством щодо жінок як міжнародної проблеми – це історія злиття двох напрямків правозахисту: прав людини і прав жінок. Результати активності жіночого руху на міжнародному рівні відобразилися у хронології конференцій, у текстах декларацій і конвенцій ООН, резолюцій регіональних міжнародних організацій, інших міжнародних документів останніх десятиріч. Так, 1976–1985 р. були проголошені ООН десятиріччям боротьби за права жінок («Декадою ООН для жінок»), основними віхами якого стали три Всесвітні жіночі конференції – у Мехіко (1975 р.), Копенгагені (1980 р.) і Найробі (1985 р.). Паралельно з офіційними сесіями делегатів, що представляли держави, проводилися неформальні зустрічі жінок–представниць недержавних організацій з усього світу. Міжнародний жіночий рух об'єднався навколо проблеми насильства щодо жінок, усвідомивши, що ця проблема має універсальний характер і є загальною для жінок з усіх регіонів. Тривалий час на міжнародному рівні порушення прав людини розглядали переважно у публічній сфері, тобто міжнародна боротьба за права людини була спрямована на припинення порушення прав індивіда з боку держави (незаконні дії державних органів, антидемократичні політичні режими тощо). В останні десятиріччя центр уваги перемістився на проблему порушення прав людини також у приватній сфері, відповідно, до порядку денного було внесено проблему насильства щодо жінок у приватному житті. До 90-х років минулого століття уряди більшості країн світу визнали домашнє насильство серйозною соціальною проблемою та почали шукати шляхи її розв'язання. Ці пошуки відбилися у низці міжнародних документів ООН, що дають означення терміну «насильство щодо жінок» і передбачають міжнародні механізми боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством. Зупинимося коротко на кожному з них: 1. 18 грудня 1979 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (Жіночу Конвенцію) – універсальний комплексний документ у галузі захисту та забезпечення прав жінок, учасницями якого нині є понад 170 держав. На момент прийняття Жіночої конвенції проблема боротьби з насильством щодо жінок не була визнана невід'ємною складовою захисту прав жінок, тому вона не містить положень стосовно насильства щодо жінок і його форм (зґвалтування, домашнього насильства, сексуального насильства, каліцтва жіночих статевих органів тощо). Однак Конвенція є «відкритим» документом, тобто передбачає можливість застосування її положень також і до тих форм дискримінації, що безпосередньо не передбачені її текстом. Конкретизація положень Конвенції, подальше розкриття форм і сфер дискримінації щодо жінок є компетенцією Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (КЛДЖ) – експертного органу ООН, створеного з метою моніторингу виконання державами-учасницями положень Конвенції. КЛДЖ прийшов до висновку, що насильство стосовно жінок є формою дискримінації, і вніс його до кола питань Жіночої Конвенції. Необхідності викорінення будь-яких видів насильства щодо жінок, включаючи сексуальне насильство, знущання в сім'ї, сексуальні домагання на роботі, присвячена Загальна рекомендація № 12 КЛДЖ. Припиненню традиційної

практики, що завдає шкоди жіночому здоров'ю, присвячена Загальна рекомендація № 14 КЛДЖ. Нарешті, першим міжнародним документом, що однозначно визнав насильство щодо жінок дискримінацією за ознакою статі та порушенням гарантованих на міжнародному рівні прав людини, стала Загальна рекомендація № 19 КЛДЖ, прийнята на 11-й сесії КЛДЖ у 1992 р.

У цьому документі вперше наведено визначення насильства щодо жінок: «Насильство за ознакою статі – це насильство щодо жінок, яке означає будь-який акт насильства, здійснений на підставі статевої ознаки, що заподіює або може заподіяти фізичну, статеву або психічну шкоду або страждання, а також погрози вчинення таких актів, примус або довільне позбавлення волі, як у суспільному, так і в особистому житті». Таким чином, Жіноча Конвенція є важливим інструментом у боротьбі з насильством щодо жінок. 2. У 1993 р. Всесвітня конференція з прав людини у Відні відкрито визнала наявність цілого ряду порушень прав людини, заснованих на статевій ознаці, у тому числі насильства щодо жінок, результатом чого стало прийняття Генеральною асамблеєю ООН Декларації про викорінення насильства щодо жінок. Від держав вимагалось визнати права жінок як права людини та всебічно їх захищати. Декларація визначає насильство щодо жінок як «будь-який акт насильства, вчинений на підставі статевої ознаки, що заподіює або може заподіяти фізичну, сексуальну або психічну шкоду або страждання жінкам, а також погрози вчинення таких актів, примус або довільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбуваються ці дії в публічному, чи у приватному житті». Згідно з Декларацією, виділяють три категорії дій, які можна кваліфікувати як насильство щодо жінок: 1) насильство в сім'ї або «домашнє насильство» (саме такий термін вживають в міжнародному праві); 2) насильство на робочому місці й у громадських місцях, тобто у суспільстві; 3) насильство з боку або при потуранні органів державної влади. 3. У 1995 році, на Четвертій міжнародній конференції ООН щодо становища жінок, проблему викорінення насильства щодо жінок було внесено до кола принципово важливих напрямків, вона увійшла до підсумкового документу Конференції – Пекінської декларації та Платформи дій, що була визнана майже двомастами державами-членами ООН, зокрема Україною. 4. Важливим кроком на шляху вдосконалення міжнародних механізмів боротьби з насильством щодо жінок було запровадження посади Спеціального доповідача з питань насильства щодо жінок, який діє в рамках так званих спеціальних процедур ООН. Ця посада була заснована Резолюцією Комісії ООН з прав людини «З питань включення прав жінок у механізми Організації Об'єднаних Націй з прав людини і викорінення насильства стосовно жінок» (56-те засідання, 4 березня 1994 р.). Спеціальний доповідач має такі повноваження, що прямо передбачені в зазначеній Резолюції: а) збирати інформацію про насильство щодо жінок, про його причини і наслідки з різних джерел, таких як держави, органи, створені відповідно до конкретних договорів, спеціалізовані заклади, міжурядові та недержавні організації, й ефективно реагувати на цю інформацію; б) рекомендувати заходи національного, регіонального й міжнародного рівня з ліквідації насильства щодо жінок та його причин і заходи з усунення наслідків;

в) співпрацювати з іншими спеціальними доповідачами, спеціальними представниками, робочими групами й незалежними експертами Комісії ООН з прав людини. Доповідача призначає Голова Комісії ООН з прав людини після консультацій з іншими членами Комісії. У Резолюції зазначається, що Спеціальним доповідачем повинна бути людина з визнаною міжнародною репутацією та досвідом роботи в галузі прав жінок. Усі уряди повинні співпрацювати зі Спеціальним доповідачем, допомагати йому у виконанні покладених на нього завдань і обов'язків, надавати всю необхідну інформацію. Генеральний секретар ООН надає Спеціальному доповідачу необхідну допомогу, а той, у свою чергу, має готувати щорічні доповіді Комісії ООН з прав людини. 2 лютого 1996 р. Спеціальний доповідач з питань насильства щодо жінок Радхіка Коомарасвами (Коломбо, Шри-Ланка, директор Міжнародного центру етнічних досліджень) запропонувала «Модельний закон про домашнє насильство», який схвалила Комісія ООН з прав людини та рекомендувала зацікавленим сторонам як рамковий при розробці національного законодавства.

Найважливішим етапом на шляху визнання насильства щодо жінок порушенням основних прав людини стало віднесення найбільш тяжких форм насильства за ознакою статі до компетенції Міжнародного кримінального суду. Створенню Міжнародного кримінального суду передували 4 міжнародні трибунали: Нюрнберзький, Токійський, Югославський і Руандійський. У процесі роботи Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії [ICTY – 1994] та Руанди [ICTR – 1995] слідчі одержали спеціальні повноваження підтримувати обвинувачення у справах про масові згвалтування в період військових дій як за злочини проти людяності, що поклало початок визнанню насильницьких злочинів проти жінок як військових злочинів і злочинів проти людяності. Захист прав жінок у ході цього трибуналу перетворився на кампанію з підтримки Міжнародного кримінального суду. 15 червня – 7 липня 1998 р. в Римі (Італія) відбулася Дипломатична конференція повноважних представників під егідою Організації Об'єднаних Націй із заснування Міжнародного кримінального суду. Римський статут Міжнародного кримінального суду набув чинності після отримання 60-ї ратифікаційної грамоти 1 липня 2002 р. Станом на 1 лютого 2003 р. Статут підписало 139 держав та ратифікувало 88 держав. Відповідно до ст. 1 Римського статуту Міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за особливо тяжкі злочини, що викликають занепокоєність міжнародної спільноти, зазначені в цьому Статуті, і доповнює національні системи кримінального правосуддя. Компетенція Суду обмежується злочинами проти людяності, військовими злочинами, геноцидом та агресією. Міжнародний кримінальний суд діє незалежно від «будь-яких політичних сил, його повноваження вести розслідування не залежать від згоди на це держав» (у випадку ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду). Суд вступає у справу тільки тоді, коли національні суди не бажають або не здатні проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином. У ст. 7 Римського статуту зазначено, що до злочинів проти людяності належать,

зокрема, зґвалтування, обертання в сексуальне рабство, змушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства відповідної тяжкості, а також переслідування будь-якої групи, яку можна ідентифікувати, або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних (у контексті суспільства стосується обох статей, чоловічої та жіночої) або інших мотивів, що визнані неприпустимими відповідно до міжнародного права, у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в цьому пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду. 6. Досить активно розвивається співробітництво держав у сфері боротьби з насильством щодо жінок і на регіональному рівні. Так, у рамках Ради Європи захист прав жінок, що постраждали в результаті насильства, можливий через Європейський суд з прав людини за умови дотримання підстав та процедури подання індивідуальних скарг. Крім того, істотним кроком на шляху запобігання насильству щодо жінок у рамках Ради Європи стало прийняття 30 квітня 2002 р. Комітетом міністрів Ради Європи Рекомендації Rec (2002)5 про захист жінок від насильства. Низку положень Статуту Міжнародного кримінального суду Конституційний Суд України визнав неконституційними, отож Римський статут не ратифікувала Верховна Рада України. 7. Принципову роль у боротьбі з жорстоким поводженням із дітьми та протидії насильству щодо дітей у сімейному середовищі відіграє Конвенція ООН про права дитини, яка проголошує «право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідації насильства та сексуальної й економічної експлуатації дітей»

3. Гендерні витоки насильства в сім'ї.

Останнім часом все більше уваги та занепокоєння з боку суспільства, зокрема правоохоронних органів в ньому та професійної галузі соціальної допомоги, викликає явище насильства в сім'ї. Відповідна проблема стає однією з домінуючих форм соціальної агресії в повсякденному житті сучасного соціуму. Проблема насильства в сім'ї вважається однією з найрозповсюдженіших сьогодні в усьому світі. На четвертій Всесвітній конференції ООН зі стану жінок у Пекіні ця проблема визнана «епідемією» в більшості сучасних країн. Зокрема, в українському суспільстві, за даними звітів правоохоронних органів та установ державного соціального захисту близько 30-40% злочинів, пов'язаних з насильством відбуваються саме в сім'ї. Жертви сімейно-побутових конфліктів складають одну з найбільш чисельних груп серед загиблих або постраждалих від будь-яких злочинів. Відповідна ситуація спонукає до глибшого наукового, зокрема історичного й соціологічного аналізу витоків проблеми насильства в сім'ї, дослідження причин стану та динаміки відповідного явища в сучасному українському суспільстві.

Сім'я в житті як окремої людини, так й суспільства загалом відіграє важливу роль. Не випадково ще в часи становлення соціології французький вчений О. Конт визначив сім'ю як вихідну комірку суспільства, від якої залежить

стабільність соціуму, розвиток, майбутні суспільні досягнення. В житті окремої людини сім'я є первинною соціальною групою, яка визначає характер соціалізації особистості, надає соціального розуміння світу, допомагає в опануванні цінностей, ціннісних орієнтацій, норм та правил поведінки в суспільстві. В історично-соціологічному сенсі сім'я є одним з найдавніших соціальних інститутів. Виникає сім'я в надрах первісного суспільства значно раніше класів, націй та держав. Цінність її полягає в тому, що сім'я обумовлена «виробництвом та відтворенням» безпосередньо самого життя: репродукцією та вихованням дітей, формуванням їх особистості як соціальної складової та індивідуальної свідомості. Згідно з думкою фахівців сімейного права, сім'я спирається на інститут шлюбу, що є союзом, укладеним між чоловіком і жінкою з дотриманням вимог закону в державі. Даний союз базується на засадах взаємопорозуміння й вільно вираженої волі подружжя. Він переслідує благородні цілі створення сім'ї, народження дітей, їх виховання на передових принципах.

Тож, сім'я є важливою складовою будь-якого суспільства, природною й соціальною його клітинкою. В цьому й полягає причина суспільного й державного піклування про створення в країні міцних сімей, як на трьох китах – на підвалинах рівноправ'я, взаєморозуміння та довіри. Кожна сім'я має свої соціальні обов'язки перед суспільством, державою, і в першу чергу, перед тими з ким людина живе в сім'ї разом. В усі часи ці обов'язки, соціальні функції сім'ї були різними, змінюючись і набуваючи відмінної якості в різні історичні та соціокультурні періоди. Сьогодні відомий польський соціолог Я. Щепанський зазначає, що особливе значення сучасної сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в межах суспільства. Перша – полягає в тому, що сім'я є єдиною соціальною групою, що збільшується не за рахунок прийому нових членів ззовні, а завдяки народження дітей в сім'ї. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Інша її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від покоління до покоління. Поряд з основними соціальними функціями сім'ї існує безліч допоміжних, тісно взаємопов'язаних одна з одною та життям суспільства в цілому. Занурюючись в історичні глибини, ще в XIX столітті Огюст Конт серед основних елементів суспільства виокремлював сім'ю, державу та релігію. Найголовнішим же елементом структури суспільства він вважав саме сім'ю. На думку цього науковця, сім'я поставала «природним станом соціальності людини», сімейні стосунки розглядались як природна основа всіх відносин в суспільстві. Сім'я ж, в свою чергу, а не людина утворювала цілісність, що складає соціальні підвалини суспільства.

Продовжуючи цю думку англійський вчений Г. Спенсер розвинув ідеї щодо еволюції сім'ї як складової соціального організму, прослідковуючи становлення сім'ї як важливого соціального інституту в суспільстві. В своїх роботах Г. Спенсер подібно до О. Конта дослідив етапи життєдіяльності сім'ї від її формування, функціонування та розвитку до змін, що супроводжуються трансформацією соціокультурної гендерної та інших її складових. Окрему увагу

він приділив питанню еволюції структури сім'ї від неупорядкованих стосунків до сучасних форм моногамії. Але акцент в дослідженнях Г.Спенсера зберігається на сім'ях як соціальній складовій життя суспільства.

Наслідуючи соціокультурні традиції, питань соціальної солідарності, згуртованості сім'ї як соціальної спільноти на основі соціокультурних, релігійних цінностей торкається в своїх роботах інший дослідник – Е.Дюркгейм, окремо приділяючи увагу первісній спільноті (роду), заснованій на «схожостях», та сучасній спільноті в індустріальному суспільстві, заснованій на «відмінностях». Питання еволюції сім'ї як соціальної спільноти цікавить також Ф.Тьоніса, автора термінів «гезельшафт» та «гемайншафт», що означають спільноту (просте сільське суспільство, родова спільнота) та сучасний соціум (індустріальне суспільство). В економічному, політичному та соціокультурному аспектах дослідженням розвитку сім'ї як соціальної складової суспільного життя займаються польські вчені Ленські. А морально-етичний та ціннісний аспект сімейних відносин опосередковано вивчається в роботах німецького дослідника М.Вебера. Згадані роботи складають важливий теоретично-методологічний пласт у вивченні сім'ї. Визначною сходинкою таких досліджень в цей період вважаються наукові доробки XVIII-XIX століття німецьких дослідників Л.Моргана і Ф.Енгельса. В своїх філософських працях та соціокультурних дослідженнях вони намагались прослідкувати еволюцію сім'ї, пов'язуючи гармонійність стосунків або ситуацію сімейних конфліктів з її внутрішньою будовою, зокрема гендерним функціональним призначенням її членів та соціально-економічною й політичною ситуацією в суспільстві.

Так, Ф.Енгельс в своїй роботі зазначає, що первісною формою шлюбу та сім'ї були полігамія і матріархат, що обумовлено певним способом виробництва в первісному суспільстві. В умовах збиральництва роль жінки в первісному племені як основного постачальника їжі була визначальною. З іншого боку, в умовах полігамії діти, які народжувалися в розширеному племені, добре знали власних матерів, часто не здогадуючись хто є батьком, що додавало впливовості та соціальної значущості жінці. Жінка втрачає відповідну соціальну позицію в сім'ї з поширенням полювання та землеробства як важких видів трудовою діяльності, що потребує для реалізації чоловічої сили. Дана ситуація залежності благополуччя племені від чоловіка сприяє змінам в структурі сім'ї. Моногамія поступово витісняє полігамію, матріархат замінюється патріархатом (з домінуванням в сім'ї чоловіка). Звідси, за Енгельсом, походить соціальна та гендерна нерівність в сім'ї, яка складає підґрунтя для можливого насилля – демонстрації влади одним членом сім'ї іншим її членами. За Енгельсом, саме поняття «сім'я» (familia) перегукується з термінами «раб», «рабство», «рабовласництво», «пригноблення». Апогеєм прояву соціальної нерівності в сім'ї, порушенням гармонійних стосунків вважається доба капіталізму. Енгельс наголошує на всесвітній поразці жінки, ототожнюючи жінку з пролетаріатом, а чоловіка – з буржуазією. Лише зміни в характері суспільних відносин та способів суспільного виробництва, власності здатні, на думку Енгельса, виправити ситуацію конфліктності, нерівності та проблеми насилля в сім'ї.

Таким чином, відповідно до окресленого історичного підходу витоками насильства в сім'ї є соціально-економічна ситуація в суспільстві, а можливими причинами – соціальна та гендерна нерівність, обумовлена певним структурно-статусним поділом та гендерно-функціональним призначенням членів сім'ї. Проблема гендеру, гендерної нерівності визначається більшістю сучасних вчених як причина дисгармонії в сімейних відносинах, урізноманітнення конфліктів в сім'ї, порушенні функцій сім'ї і навіть руйнування цього соціального об'єднання. В той же час під гендером, гендерною проблематикою сучасні соціологи розуміють соціальну особливість статі людини на відміну від біологічної статі (sex), соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини - чоловіка і жінки в усіх сферах життєдіяльності. Іншими словами, бути чоловіком чи жінкою – це не просто бути людиною з жіночою чи чоловічою анатомією, лише цього недостатньо.

Суспільство накладає на людину певні соціокультурні обов'язки відповідно до прийнятих в цьому суспільстві норм та правил поведінки вже з біологічною приналежністю до числа чоловіків чи жінок. Гендер – це складний соціокультурний конструкт, який відбиває відмінності в ролях, поведінці, ментальних й емоційних характеристиках між «чоловічим» і «жіночим»; це організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, яка не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, але й визначає їх соціальні відносини в основних інституціях суспільства, ситуацію соціальної рівності або нерівності. Запровадження гендерного підходу до аналізу соціокультурного життя суспільства загалом, та сім'ї зокрема, дозволило виявити гендерну асиметрію, нерівність в суспільстві.

На сьогодні в сучасній культурі можна виявити не дуже помітні, але все ж таки достатньо виражені ціннісні установки, згідно з якими все, що визначається як «чоловіче» розміщується в центрі і розглядається як домінуюче, в той час як «жіноче» розуміється як другорядне або менш вартісне. Гендерний підхід виявляє, що «чоловіче» та «жіноче» на онтологічному та гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: «чоловіче – раціональне – духовне – культурне», «жіноче – чуттєве – тілесне – приземлене – природне». Саме тому, зовсім не пов'язані зі статтю феномени, як природа, культура, «божественне» та «земне», приписуються окремій статі.

Своєю книгою «Стать та темперамент», яка побачила світ у 1935 році, Маргарет Мід спростувала твердження, що чоловіки та жінки природою створені для певних ролей. Отримані дослідницею результати про життя трьох племен у Новій Гвінеї шокували, заперечивши теорію «природного призначення жінки». В кожному з трьох досліджуваних племен чоловіки та жінки мали зовсім різні соціальні ролі, іноді навіть протилежні загальноприйнятим стандартам в сучасному патерналістичному світі, тобто йдеться про стандарти, які вважаються природними для кожної статі. Так, якщо у племені Арапеші і чоловіки, і жінки головною метою в житті вважають виховання потомства, розділяючи порівну батьківські права та обов'язки, то в племені Тчамбулі – інший, незвичний для нашої культури розподіл ролей. Жінки цього племені керують суспільством,

рибалять, торгують, в той час як чоловіки практично незадіяні у сфері виробництва. Вони захоплюються мистецтвом, влаштуванням свят і прикрашанням власного тіла. На основі цих даних, а також свідості про життя племен та народів минулого, Маргарет Мід зробила наступний висновок: статеві відмінності використовуються суспільством як основа для диференціації соціальних ролей, але сутність цих ролей не є біологічно обумовленими такими чинниками як більш значні розміри тіл чоловіків чи здатність жінок до дітонародження. Гендерні ролі в нашому суспільстві склалися швидше на засадах культурних та соціальних особливостей, а не в результаті «природного порядку речей».

Варто зазначити, що як в працях американських соціологів 50-60 років, так і у вітчизняних наукових роботах 60-80х років, роль жінки в сім'ї трактувалася, виходячи з функціональної концепції сім'ї. Саме Толкотт Парсонс, американський соціолог середини 50х років звертає увагу на соціальностатеву різницю, розрізняючи інструментальну чоловічу соціальну роль, що базується на раціональності та змаганні, та жіночу експресивну роль, що проявляється у догляді, соціальному піклуванні та веденні домашнього господарства.

За Т.Парсонсом, жінки мають інстинкт до піклування в результаті їх репродуктивної функції і це власне й робить жінок більш придатними до експресивної ролі в нуклеарній сім'ї. Причому ця роль зводиться до функції піклування та задоволення емоційних потреб членів сім'ї. Чоловіча ж інструментальна роль полягає у забезпеченні сім'ї засобами до існування. Вона здійснюється за межами сімейного простору. Сім'я з таким поділом соціальних ролей виступає соціалізатором дітей, які власне й переймають ці рольові зразки в залежності від статі. Таким чином, сім'я виконує суспільну функцію соціалізації й тим самим забезпечує стабільність соціального порядку. І хоча ця теорія багато в чому є вірною, але як довела М.Мід, саме такий розподіл гендерних ролей, який ввів Парсонс, не завжди є обов'язковим. Рендал Колінз розробив соціальнополітичний та економічний аспект вищезгаданої теорії, яка пояснює диференціацію гендерних ролей в сучасному соціумі у своєрідний спосіб. Він вважає, що сексуальна нерівність викликана керуючою групою (чоловіками) і залежною групою (жінками). Виникнення цієї нерівності пов'язується дослідником з тим фактом, що чоловіки були більші та сильніші за жінок та здійснювали сексуальний тиск. У сучасному світі, на його думку, ступінь залежності жінки визначається такими чинниками як матеріальна залежність та цінність жінки як власності, що підлягає обміну. Вчений вважає, що здоров'я жінки, її освіта і можливість заробити збільшують її вартість при обміні і допомагають їй претендувати на вибір більш привабливого партнера. Натомість, кожна з зазначених гендерних теорій, на думку іншого дослідника Н.Смелзера, має враховувати соціальну ситуацію в суспільстві. Н.Смелзер наголошує, що відносно згаданих теорій варто було б виділити типи суспільств та ситуацій, в яких могли б скластися відмінності гендерних ролей, а потім виділити чинники, що сформували б систему цінностей, на основі яких й склалися б ролі.

Отже, внутрішня будова сім'ї, гендерний розподіл ролей та рівень культури в сім'ї відіграють важливу роль в оптимізації життєдіяльності сім'ї. Гармонійність сімейних відносин, звісно, можна пов'язати з більшою кількістю чинників, зокрема економічною ситуацією в суспільстві та сім'ї, соціальною стабільністю в державі, визначеністю та життєспроможністю наявних в соціумі моделей досягнення життєвого успіху, політичним балансом, поширенням різних видів соціальних девіацій, сприятливою або несприятливою соціокультурною ситуацією в соціумі, тобто культурою самого суспільства. Натомість з переліку економічних, політичних, релігійних, медичних та інших чинників, соціальні, гендерні та соціокультурні чинники видаються визначальними. Саме з аспектом внутрішньої культури сім'ї, її структурою, гендерно-рольовим розподілом сучасні соціологи пов'язують, насамперед, проблему соціальної нерівності в сім'ї та явище насильства. Хоча для кращого розуміння поширення соціального явища насильства в сім'ї в сучасному соціумі необхідно більш глибоко дослідити причини, зважаючи на всі наявні (соціокультурні, економічні та політичні) умови життєдіяльності сучасного українського суспільства, з одного боку, а також, враховуючи структурно-функціональні трансформації та гендерний аспект стосовно розвитку сучасної сім'ї в сучасному світі. В Україні майже 75% жінок потерпають від домашнього, сексуального, фізичного, психологічного насильства. За даними газети "Урядовий кур'єр", щорічно понад 12 тис. жінок в Україні гинуть через сімейні конфлікти, щорічно реєструються понад 100 тис. заяв-звернень постраждалих від сімейного насилля. Так, за даними дослідження, проведеного в Україні Київським міжнародним інститутом соціології у 1999 році на замовлення Світового банку, більше 30% жінок зазнавали у житті фізичного насильства, причому 61% з них - у сім'ї. За даними іншого дослідження, проведеного у 1995 році, близько 70% жінок піддаються різним формам приниження і знущання в родині. У країнах, де ведеться систематичний статистичний облік випадків насильства в сім'ї, кількість жінок, які страждають від побиття їх чоловіками або партнерами сягає від 40% до 85%. Там же вказується, що абсолютну переважну більшість потерпілих від сімейного насильства (за даними американських дослідників, близько 95%) становлять жінки і дівчата. Так, за 12 місяців 2005 року в Україні було скоєно 604 вбивства на сімейно-побутовому ґрунті, що складає 19% всіх розслідуваних вбивств, з них більша половина жертв - жінки. За цей час на сімейно-побутовому ґрунті спричинено 884 тяжких тілесних ушкодження, що складає 18,3% усіх таких розслідуваних злочинів (знову ж, майже дві третини злочинів скоєно проти жінок). Всі ці дані свідчать про високу актуальність проблеми подолання насильства над жінкою в сім'ї та про необхідність приділення цій проблемі особливої уваги. Причини сімейного насилля мають багато загальнолюдських рис і багато в чому схожі у різних країнах і у різних народів. Укоріненість залишків патріархальних поглядів у суспільній свідомості є одним з факторів, що сприяють поширенню насильства в сім'ї. Патріархальний уклад життя можна було певною мірою виправдати існуючим на той час способом виробництва, для якого потрібна була велика

фізична сила (полювання, обробка землі, випасання худоби), а також необхідністю, спираючись на фізичну силу, захищати родину. З тих часів спосіб життя докорінним піддаються різним формам приниження і знуцання в родині. У країнах, де ведеться систематичний статистичний облік випадків насильства в сім'ї, кількість жінок, які страждають від побиття їх чоловіками або партнерами сягає від 40% до 85%. Там же вказується, що абсолютну переважну більшість потерпілих від сімейного насильства (за даними американських дослідників, близько 95%) становлять жінки і дівчата. Так, за 12 місяців 2005 року в Україні було скоєно 604 вбивства на сімейно-побутовому ґрунті, що складає 19% всіх розслідуваних вбивств, з них більша половина жертв - жінки. За цей час на сімейно-побутовому ґрунті спричинено 884 тяжких тілесних ушкодження, що складає 18,3% усіх таких розслідуваних злочинів (знову ж, майже дві третини злочинів скоєно проти жінок). Всі ці дані свідчать про високу актуальність проблеми подолання насильства над жінкою в сім'ї та про необхідність приділення цій проблемі особливої уваги.

Причини сімейного насилля мають багато загальнолюдських рис і багато в чому схожі у різних країнах і у різних народів. Укоріненість залишків патріархальних поглядів у суспільній свідомості є одним з факторів, що сприяють поширенню насильства в сім'ї. Патріархальний уклад життя можна було певною мірою виправдати існуючим на той час способом виробництва, для якого потрібна була велика фізична сила (полювання, обробка землі, випасання худоби), а також необхідністю, спираючись на фізичну силу, захищати родину. З тих часів спосіб життя докорінним чином змінився, але суспільна думка, культурна традиція мають велику інерцію і зберігаються десятиріччями й століттями після того, як зникли об'єктивні причини їх виникнення. В наш час ще розповсюджені погляди, успадковані від патріархального укладу, які у суспільній свідомості нерідко виправдовують насильство в сім'ї. Досить згадати відомі прислів'я "Б'є - значить любить", "Небита жінка - як коса неклепана" або поширену думку про те, що жінки самі провокують насильство над ними, не виконуючи законних вимог чоловіка. В усі часи однією з головних причин насилля також була й психологічна: у прагненні панувати та відчувати перевагу над своєю жертвою. Та ж ситуація є в сім'ї. Насильники-чоловіки, які чинять насильство в сім'ї, часто схильні підкреслювати перевагу чоловічої статі, особливу відповідальність чоловіка за добробут в сім'ї, роль годувальника, лише завдяки якому сім'я існує. В розумінні такого чоловіка це дає підставу вимагати від оточуючих особливої поваги, виконання всіх його примх та забаганок навіть в тому випадку, коли для цього підстав немає. Такий чоловік без коливань вдається до насильства як тільки йому здається, що поставлено під сумнів його виключне становище в сім'ї або репутація «крутого хлопця».

Також поширеними серед причин насильства в сім'ї є сексуальні домагання та примус, психічні розлади та алкоголізм насильника. Всі зазначені девіації зумовлені низьким рівнем культури такого агресора в сім'ї, а іноді й самої жертви. Отже, дослідивши витоки проблеми насильства в сім'ї та причини цієї проблеми, необхідно врахувати їх перелік та зміст. Зокрема домінуючими

причинами насильства в сім'ї є чинники соціального та індивідуально-психологічного характеру. До чинників соціального характеру належать структура сім'ї в суспільстві із гендернорольовим розподілом в ній, та соціокультурний аспект життєдіяльності суспільства із рівнем культури членів сім'ї, що визначає характер поведінки кожного, гармонію взаємин або рівень конфліктності, наявність різних соціальних типів в сім'ї, зокрема потенційного агресора в ній та жертви. До чинників психологічного характеру належать прагнення до домінування в сім'ї: панувати за будь-яких обставин, відчувати перевагу над іншими. Часто така поведінка має садо-мазохістські нахили, пов'язана із психологічними відхиленнями або соціально-психологічними девіаціями (наркоманією, алкоголізмом). Перелік даних чинників доцільно розглядати в сучасній сім'ї як джерело прояву соціального насильства у різних формах. Враховуючи зміст даних чинників при розробці заходів попередження та подолання цієї проблеми за допомогою професійної галузі соціальної допомоги в Україні, беручи до уваги потенціал як державних соціальних структур, так й недержавного неприбуткового сектору, представленого громадськими ініціативами та соціальним організаціями, подолання проблеми насильства в сім'ї в нашому суспільстві має бути значно ефективнішим.

4. Основні теорії насильства.

Актуальність проблеми профілактики насильства зумовлена насамперед динамічними змінами соціокультурної ситуації, негативними тенденціями в життєдіяльності сучасної сім'ї: зниженням її ролі в формуванні особистості дитини, наростанням кризи інституту сім'ї, самоусуненням батьків від виховання власних дітей, руйнуванням традиційної структури сім'ї. Через погіршення життєвого рівня широких верст населення в Україні почастишали випадки жорстокого поводження батьків, інших дорослих членів сім'ї з дітьми, тобто сімейного насильства, яке, відповідно до результатів соціологічних досліджень, набуло характеру поширеного явища в різних регіонах України. Так, результати сучасних вітчизняних досліджень свідчать про те, що 30-40 % усіх тяжких насильницьких злочинів відбувається в сім'ї; особи, що загинули або отримали тілесні ушкодження на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, посідають перше місце серед різноманітних категорій потерпілих від насильницьких злочинів; близько 70 % жінок зазнають різноманітних форм сімейного насильства. До 35 % неповнолітніх систематично застосовуються жорстокі форми покарання; близько 12 % громадян піддаються сексуальному насильству в сім'ї, більше третини всіх навмисних убивств і злочинів із нанесенням тяжких тілесних ушкоджень скоюються в сім'ї. І дані статистики свідчать про позитивну динаміку насильницьких злочинів, що чиняться на сімейно-побутовому ґрунті.

Поняття «насильство в сім'ї» є відносно новим для вітчизняної науки. У Радянському Союзі насильство в сім'ї було «закритим» питанням. Ним займалися здебільшого кримінологи, психологи при вивченні злочинів, скоєних

у сімейно-побутовій сфері. На державному рівні ця проблема обговорюватися не могла — насильство в сім'ї не могло бути соціальною проблемою в країні, де в кримінально-правовій доктрині пріоритетними об'єктами захисту були державні інтереси і державна власність. Та й зараз можемо констатувати той факт, що статистичні дані стосовно фактів насильства в сім'ї є явно заниженими. У суспільній свідомості та засобах масової інформації проблеми насильства здебільшого представлені в надто вузькій і трансформованій формі «жахів окремого випадку».

Беручи до уваги Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001), який визначає як саме поняття «насильство в сім'ї», так і основні його форми, під поняттям «насильство над дітьми в сім'ї» ми розуміємо будь-які умисні дії фізичного, психічного (емоційного), сексуального чи економічного спрямування дорослих членів сім'ї по відношенню до дітей, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи дитини як людини і громадянина, і наносять їй моральну шкоду, шкоду її фізичному або психічному здоров'ю. Означена стаття присвячена розгляду основних концептуальних підходів до аналізу насильства в сім'ї. Більшість теорій і підходів, що мають об'єктом свого вивчення насильство в сім'ї, можна розділити на три основні групи: 1) концепції соціально-історичної спрямованості у вивченні насильства в сім'ї; 2) концепції індивідуально-психологічної обумовленості насильства в сім'ї; 3) концепції, в яких сім'я розглядається як системне утворення. Перший підхід розглядає насильство як соціальну проблему, що виникла внаслідок відсутності в суспільстві гендерного паритету, а також внаслідок домінантної позиції чоловіка в соціальних відносинах, яка історично утворилася в суспільстві. Основою теорією цього підходу є так звана патріархальна теорія, що розглядає суспільство як таке, в якому домінують чоловіки, а жінки знаходяться в підлеглому становищі, і чоловіки поведуться з ними як зі своєю власністю.

Економічна і соціальна нерівність породжує диференціацію суспільства на групи, суспільні класи і, відповідно, протиріччя і боротьбу між ними. Суть цього підходу стосовно пояснення причин сімейного насильства полягає в розумінні того факту, що домашній диктат споконвіку заохочувався традиційними нормами організації сімейного життя, що припускали суворе поведіння з членами сім'ї, ототожнювали фізичну агресивність із мужністю або санкціонували право глави сім'ї поводитись з іншими членами сім'ї як із власністю. Це насамперед стосувалося ставлення до жінок і дітей. Що стосується виховання дітей, то мусимо відзначити, що культурна традиція минулого, підтримувана релігією, не просто виправдовувала насильство в сім'ї стосовно дітей, а й нерідко робила його обов'язковим елементом життя.

Так, у відомому «Домострої» стосовно виховання дітей, рекомендується «Любить их и беречь и страхом спасать; уча и наказуя, и рассуждая раны возлагать. Казни сына своего от юности и будет покой тебе в старости; не ослабевай бия младенца: если железом бьешь его — не умрет, но здоров будет; бия его по телу, душу его избавляешь от смерти» [3, с. 128]. Патріархальний спосіб життя в свій час певною мірою можна було виправдати існуючим тоді

способом виробництва, для якого потрібна була велика фізична сила, а також необхідністю самотійно захищати родину. З тих пір спосіб життя докорінно змінився, але суспільна думка, культурна традиція мають велику інерцію і зберігаються десятиріччями і століттями після того, як зникли об'єктивні причини їх виникнення. Це стосується успадкованих від патріархального суспільства численних стереотипів, які у суспільній свідомості нерідко виправдовують домашнє насильство.

Таким чином, соціокультурний підхід фокусується на аналізі соціальних структур, культурних норм і цінностей суспільства як чинників домашнього насильства. Серед факторів, що впливають на прояв насильства в сім'ї, у рамках цього підходу виділяють: існування культури насильства в сучасному суспільстві, патріархальність суспільства, тоталітарні установки членів сім'ї, стереотипи щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві. Реструктуризація та зміна статево-рольових стереотипів розглядається як фактор, що може знизити рівень насильства. Наступний напрямок у вивченні насильства в сім'ї об'єднує ті концепції, що виводять насильство з природи людини. При цьому припускається, що існують вроджені схильності, інстинкти, що підштовхують людину до насильства. Насамперед, це психологічні і соціобіологічні підходи, соціалдарвінізм і деякі політологічні напрямки, які беруть за постулат біологічну, генетичну та еволюційну схильність людини до актів агресивної поведінки. У рамках індивідуально-психологічного підходу досить поширеними є такі теорії:

- 1) психопатологічна;
- 2) циклічності або міжпоколінної передачі насильства;
- 3) соціального навчання.

Ця теорія, так само як і інші, має свої достоїнства і недоліки. Плюси цієї теорії — виділення її послідовниками (Д. Хоталінг, Д. Цукерман) низки категорій рис насильника (агресора), характерних рис жертви та взаємовідносин між ними; мінуси — дослідникам не вдалося виокремити якийсь окремий психічний розлад, властивий як агресору, так і жертві; неспроможність виділення особистісних рис, які пов'язані саме з сімейним насильством; ігнорування того факту, що багато агресорів є психічно здоровими, так само й того, що багато особистостей, які страждають від психічних хвороб, не поводяться агресивно.

Теорія «циклічності насильства», або міжпоколінної передачі насильства полягає в тому, що насильницька поведінка може бути засвоєною в межах сім'ї і передається від одного покоління до іншого. Діти, які стають свідками образливої поведінки між батьками чи жертвами насильства з боку батьків у дитинстві, виростають і взаємодіють зі своїм партнером чи дитиною у такий же 362 Збірник наукових праць, випуск 14, книги спосіб, що свідчить про розвиток у них схильності до насильства у власній сім'ї та утворення безперервного ланцюга насильства. Ці твердження узгоджуються з теорією соціального навчання А. Бандури, суть якої полягає в тому, що агресивні реакції, як і будь-яка інша поведінка, засвоюються і підтримуються шляхом безпосередньої участі індивіда в ситуаціях прояву агресії, а також у результаті пасивного

спостереження проявів насильства. Р. Гелес припускає, що виховання із застосуванням агресії сприяє становленню насильства.

Роль жорстоких покарань у становленні агресивної поведінки в дорослому віці обумовлюється такими факторами:

1) батьки, які жорстоко карають свою дитину, стають для неї прикладом агресивності, дитина дізнається, що фізична агресія — це засіб впливу на людей та контролю над ними і в подальшому намагатиметься використовувати її у відносинах з іншими;

2) діти, яких занадто часто карають, будуть намагатися уникати батьків і чинити їм опір. Це заважатиме їм засвоювати інші навички, які б допомогли їм соціалізуватися;

3) якщо покарання занадто збуджує та засмучує дитину, вона може забути причину покарання — і в результаті залишається лише гнів і розчарування. Це означає, що покарання змушують тільки приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, але не ліквідують її. Таким чином, індивідуально-психологічний підхід фокусується на дослідженні особистісних рис агресора і жертви. В результаті досліджень не виявлено певного психопатологічного профілю: і агресор (образник, насильник), і жертва характеризуються спільними особистісними рисами: низька самооцінка, неасертивність та схожий досвід переживання образ із боку батьків у дитинстві. Досвід спостереження або відчуття на собі насильства в дитинстві деструктивно впливає на особистість і є ризик-фактором для розвитку образливих стосунків у власній сім'ї. Спостереження і переживання насильства в дитинстві порізно впливають на вибір ролі агресора чи жертви і залежать від статі дитини. Третій, системний підхід фокусує увагу на походженні та формах насильства, вивченні особливостей взаємодії, динаміці спілкування, процесі розв'язання конфліктів у сім'ї. У рамках цього підходу «насильство» у широкому розумінні явища пов'язується з будь-яким обмеженням як фізичних, так і моральних, естетичних й інших духовних можливостей людини. У змістовному плані до цього можна додати всіляке обмеження проявів свободи людини. У вузькому ж розумінні, насильство пов'язується з застосуванням, насамперед свідомого, фізичного, психологічного, фінансово-матеріального тиску на людину, оскільки більшість випадків насильства в сім'ї пов'язано з психологічним тиском і експлуатацією.

Теорії цього підходу розглядають чотири основні дослідницькі аспекти сімейного насильства. Перший аспект стосується розгляду насильства в сім'ї як такої форми комунікації, що складається з окремих соціальних актів. Другий — відображає інтеракційний характер сімейного насильства; третій свідчить про девіантний характер насильницьких дій, четвертий — про конфліктологічні передумови розвитку і протікання насильства. Розглядаючи насильство в сім'ї як певним чином здійснювану взаємодію, можна виділити, принаймні, такий тип соціальних інтеракцій, як вчинення «неявної» (або «неочевидної») — такої, що не рефлексується суб'єктом) насильницької дії. У свою чергу цей тип поділяється на такі види насильства, що не мають за мету заподіяти шкоду: «педагогічне насильство», що розгортається у системі відносин, пов'язаних із вихованням та

освітою, і де засобами виховання виступають заохочення та покарання. Таке насильство адаптивне, оскільки його застосування поряд із заохоченням обумовлено закономірностями психіки людини, такими як закон контрасту (при проходженні амбівалентних переживань одне за одним відбувається їх посилення), і закон звикання та притуплення мономодальних почуттів або переживань (мономодальні переживання, які приходять один за одним, виникають все легше, але протікають все слабше); «соціалізаційне насильство», що виявляється у застосуванні тих же засобів, тільки тепер уже «соціалізуючих» — заохочення та покарання. Якщо людина не вписується в соціальний простір, її очікують низький соціальний статус, життя за межею бідності або ж «соціальне виключення».

Соціалізаційне насильство може бути:

а) агресивним (соціальне виключення, навмисне ігнорування з боку інших членів сім'ї і т. п.);

б) неагресивним (форми і методи ресоціалізації, наприклад, поміщення неповнолітнього до спеціальної установи з обмеженням свободи його пересування і дій);

в) індиферентним, коли сім'я не докладає зусиль для надання комусь із її членів допомоги у виборі шляху, котрий забезпечує задоволення потреби в самореалізації, а лише реагує на помилки людини; «інформаційне насильство», метою якого є просвітництво, знайомство з позитивними і негативними сторонами життя.

Для прикладу, такими є методи, що реалізують бажання батька прищепити синові відповідну реакцію у випадку агресії з боку ровесників. Насильство в даному випадку набуває суб'єктивного змісту, тому що навіть коли подається позитивна інформація, що змушує, проте, змінювати свій світогляд, своє ставлення до життя, свої ціннісні орієнтації, стереотипи мислення, людина може сприйняти тиск такої інформації як психологічне насильство. А оскільки психіка прямо пов'язана з фізичною оболонкою, то такий психологічний тиск може викликати неузгодженість функцій організму, тобто заподіяти фізичну шкоду організму. Проте насильство може в даному випадку сприяти підвищенню рівня резистентності зовнішньому тиску й пристосуванню до жорстких умов життя.

Отже, можна говорити про те, що таке насильство найчастіше супроводжує досягнення благої мети, і пов'язується це в першу чергу з розвитком раціонального мислення. Розгляд насильства у таких площинах розкриває останнє як надтонку субстанцію, що може змінювати свою модальність у залежності від властивостей навколишнього середовища, а також особливостей суб'єктів взаємодії; «самозванницьке насильство» — таке, що не рефлексується суб'єктом, оскільки дії частіше усього навіть не усвідомлюються як насильницькі або агресивні. Мова йде про прості події в житті будь-якої людини, такі як зрада, брехня, байдужість і т. п., лише з тією різницею, що при їх описі не оперують термінами «насильство» або «агресія». Основою такого насильства є прагнення підняти себе, принижуючи інших, підкреслити свої переваги на фоні недоліків інших, небажання припустити можливість існування іншої точки зору.

«Байдуже» насильство виникає щоразу, коли людина зневажає проблеми людей, що залежать від нього. Ця залежність може мати різні характеристики, вона не обов'язково передбачає узяття на себе відповідальності за долю залежного і не є достатньою умовою для насильницької взаємодії. Проте, будучи пов'язаною з проханням залежного про допомогу і можливістю (але відсутністю бажання) допомогти, така залежність набуває характеру насильницької взаємодії, коли відмова у допомозі розцінюється агентом інтеракції як скоюване зло. Таким чином, системний сімейний підхід розглядає насильство у сім'ї як продукт усієї сімейної системи, а не результат індивідуальної патології. Він фокусується на дослідженні процесів сімейної комунікації, їх основних особливостях та їх ролі у виникненні дисфункцій. У рамках підходу аналізуються психологічні механізми розгортання образливих взаємин у сім'ї.

Підсумовуючи, зазначимо, що означені підходи до визначення і розуміння сутності поняття «насильство в сім'ї», особливостей його виникнення та ідентифікації основних проявів послуговували теоретичною базою для дослідження соціально-педагогічних засад профілактики насильства у сучасній сім'ї. Зокрема, використання у дослідженні феномену насильства в сім'ї принципу системного підходу, дозволило нам розглянути насильство в якості комунікативної системи, з'ясувати особливості проблеми насильства щодо дітей в різних типах сімей, з'ясувати наявність і характер проблемних зон у сімейному оточенні дитини, отримати дані про взаємозв'язок між типом сім'ї і поширеністю окремих форм насильства, схарактеризувати рівні виховного потенціалу батьків стосовно їхньої готовності і здатності застосовувати ненасильницький спосіб виховання дитини тощо.

Поряд із використанням принципу системного підходу зважали на принцип конкретно-історичного підходу до вивчення особливостей насильницької поведінки в сім'ї, що виражається в розгляді об'єктивних умов насильницького конфлікту: місця, часу, конкретної обстановки у конкретній сім'ї, а також на основні дослідження індивідуально-психологічного підходу. Оскільки ці підходи взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного, вважаємо, що не менш важливим при організації дослідження насильства в сім'ї є принцип мультидисциплінарності, що орієнтує дослідників на максимально широке використання досягнень усіх галузей наукового знання.

4. Міфи і факти про насильство в сім'ї та насильство щодо дітей.

- Жінки, що піддаються насильству в родині, – мазохістки. Їм приємно, коли їх б'ють. Зазвичай вважається, що б'ють тих жінок, які «хочуть і заслуговують бути побитими», тому вони не кидають кривдників і терплять таке ставлення. Цей міф стверджує, що жінка отримує сексуальне задоволення від того, що її б'є чоловік, якого вона любить.
- Жінки провокують насильство і заслуговують його. Це дуже поширене переконання свідчить про те, що проблема насильства щодо жінок – соціальна. Вона закорінена в гендерних стереотипах, що з дитинства

прищеплюються людям. Жодна людина не заслуговує на побиття, але насправді кривдник завжди знайде виправдання своїм діям, незалежно від того, як поводитася жертва.

- Жінки, які піддаються насильству, завжди можуть піти від кривдника. У суспільстві, де жінкам запропоновано з культурної точки зору вірити в те, що любов і шлюб є для них самореалізацією, часто вважається, що вони мають право і волю піти з дому, коли насильство стає дуже серйозним. У справжньому житті існує дуже багато перешкод для жінок на цьому шляху.

- Людина, яка одного разу зазнала насильства, назавжди стає жертвою. Пройшовши консультування у фахівців, жінка може повернутися до нормального життя, якщо цикл насильства розірваний, і жінка не перебуває в ситуації насильства та небезпеки.

- Один раз ударивши, людина не може зупинитися. Якщо теорія психологічно набутої насильницької поведінки правильна, то кривдників можна навчити неагресивній поведінці.

- Чоловіки-кривдники поведуться агресивно і грубо у стосунках з усіма. Більшість із них здатні контролювати свою поведінку і розуміти, де і стосовно кого можна виявляти агресивні емоції.

- Ті, хто б'ють, не є люблячими чоловіками чи партнерами. Вони використовують любов для того, щоб утримати жінку в рам-ках насильницьких відносин.

- Кривдники, які застосовують насильство, психічно нездорові. Ці чоловіки часто ведуть нормальний спосіб життя, за винятком тих моментів, коли дозволяють собі спалахи агресивної поведінки. Соціальний статус таких чоловіків може бути досить високим, вони можуть обіймати керівні посади, вести активне соціальне життя, бути успішними в бізнесі.

- Чоловіки, які вдаються до насильства, є невдахами і не можуть подолати проблеми в житті.

Стан стресу рано чи пізно переживають усі люди, але не всі піддають насильству інших людей.

- Чоловіки, які б'ють дружин, б'ють також і дітей. Це трапляється приблизно в третині родин.

- Чоловік припинить насильство, «коли ми одружимося». Жінки думають, що чоловіки припинять контролювати їх, якщо вони одружаться. Передбачається, що, отримавши своє, він повинен заспокоїтися і повірити, що вона його любить, бо шлюб є найвищим доказом любові. Але проблема в тому, що влади не буває багато, і цикл насильства продовжується.

- Дітям потрібен їхній батько, навіть якщо він агресивний — «залишаюся тільки через дітей». Без сумніву, в ідеалі діти мають потребу в матері та батькові. Проте діти, які живуть в умовах насильства в родині, самі можуть просити матір утекти від батька, аби врятуватися від насильства.

- Домашні сварки, рукоприкладства і бійки характерні для неосвічених і бідних людей. У родинах із вищим рівнем достатку такі події трапляються рідше. Насильство в родині не обмежується визначеними групами

населення. Це відбувається в усіх соціальних групах, незалежно від рівня доходів.

- Сварки між чоловіками і дружинами існували завжди. Це природно і не може мати серйозних наслідків. Сварки і конфлікти справді можуть спостерігатися в різних сферах стосунків. Прикметною рисою насильства є серйозність, циклічність, інтенсивність і наслідки.

- Ляпас ніколи не ранить серйозно. Насильство відрізняється циклічністю і поступовим посиленням актів насильства. Це може починатися просто з критики, переходячи до принижень, ізоляції, ляпасу, удару, регулярних побоїв, а іноді має летальний фінал.

- Причиною насильства є алкоголь. Уживання алкоголю знижує здатність контролювати поведінку, але серед кривдників багато чоловіків, які не вживають тютюну чи алкоголь. Деякі, пройшовши лікування від алкоголізму, продовжували бути агресивними і жорстокими щодо близької людини. Алкоголізм чи вживання алкогольних напоїв не може виправдати насильство.

- Насильство в родині – нове явище, породжене сучасними економічними і суспільними змінами, темпом життя та стресами. Звичай бити дружину так само старий, як і сам шлюб. У найдавніші часи, за свідченнями, які дійшли до нас, існував закон, який відкрито заохочував і санкціонував звичай бити дружину.

- Нині домашнє насильство – явище рідкісне. Воно залишилося в минулому, коли часи були жорстокішими і жінки вважалися власністю чоловіків. Насильство в родині – явище дуже поширене в наш час. У багатьох країнах фахівці з юриспруденції та адвокати, які спеціалізуються із захисту прав жінок, вважають, що домашнє насильство займає одне з перших місць серед тих видів злочинності, відомості про які рідко доходять до правоохоронних органів. Існування цих та інших міфів про проблему насильства в родині є додатковим тягарем для жінок, що зазнають насильства. Усе це – бар'єри на шляху до нормального життя.